

દર્શન પછી અસ્તિત્વનું શું?

અનવર સૂફી પાસે તેના શિષ્ય ઝાહિદ બેઠા હતા. ઝાહિદે પૂછ્યું, ‘નૂરનાં દર્શન થયા પછી, અસ્તિત્વનું શું થાય?’

અનવર સૂફી એ કહ્યું, ‘બે વાત બને, તને એક પ્રસંગ કહું, તેના પરથી તને સમજાઈ જશે!

એમ કહી અને અનવર સૂફી એ વાત માંડી. ‘એક વખત સૂફી બાયજેદ બસ્તમી અને સૂફી મિશ્ર જોલનુન સાથે પ્રવાસ કરતાં-કરતાં, એક નગરમાં કિલ્લાના પ્રવેશદ્વાર પર પહોંચ્યા, ત્યાં દરવાન આવનાર યાત્રીના નામની નોંધણી કરતો હતો. કતાર ખૂબ જ લાંબી હતી. બંને હારમાં ઊભા રહી ગયા.

પહેલો વારો બાયજેદનો આવ્યો.

પહેરેદારે રાબેતા મુજબ પૂછ્યું, ‘નામ?’

બાયજેદે જવાબ આપ્યો, ‘બાયજેદ બસ્તમી.’

પહેરેદારે પૂછ્યું, ‘ઉંમર?’

બાયજેદે જવાબ આપ્યો, ‘ચાર વર્ષ.’

પહેરેદારે સામું જોયું, નોંધ કરી, બાજુમાં એક તરફ ઊભા રહી જવા કહ્યું.

પછી વારો આવ્યો મિશ્ર જોલનુનનો.

તેને પણ તે જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા. ‘નામ?’

જોલનુન બોલ્યા, ‘મિશ્ર જોલનુન.’

પહેરેદારે પૂછ્યું, ‘ઉંમર?’

જોલનુન બોલ્યા, ‘મૃત્યુ થયું તેને ત્રણ વર્ષ!’

પહેરેદારે નોંધ કરી. પછી સર ઉઠાવી જોયું. બાજુમાં એક તરફ ઊભા રહી જવા કહ્યું.

બાજુમાં ઊભેલા વધારાના સૈનિકોની ટુકડીમાંથી એક સિપાહીને બોલાવીને કહ્યું, ‘આ બંને માણસો મને શંકાસ્પદ લાગે છે! તેમને સીધા જ કાજી પાસે લઈ જજો.’ આટલું કહી તે બાકી કતારમાં ઉપસ્થિત માણસોની નોંધ કરવા લાગ્યો.

આ તરફ મિશ્ર અને બાયજેદનો કબજો લઈ સિપાહી તો કાજી પાસે લઈ ગયો. બંને શખ્સ વિશે પહેરેદારે કરેલી વાત કાજીને અક્ષરશઃ કહી સંભળાવી.

કાજીએ ફરીથી બંને વ્યક્તિઓને તે જ પ્રશ્ન પૂછી, જવાબની ખરાઈ કરી. બંનેએ તેવા જ અર્થહીન લાગે તેવા જવાબ આપ્યા હતા, પરંતુ કાજી સમજદાર અને વિદ્વાન હતા.

બંને નામ પણ તેમને જાણીતાં લાગ્યાં. તેથી તેણે વિશેષ ખરાઈ કરવા માટે પૂછ્યું, ‘શું તમે બંને પ્રખ્યાત સૂફીઓ છો?’

બંને કહ્યું, ‘હા! અમે સૂફીમતને સમજવા પ્રયત્નશીલ છીએ.’

કાજીએ ઊલટતપાસ કરવાને બદલે, બંનેને ઊલટપૂર્વક, સન્માનથી યોગ્ય આસન પર બેસાડ્યા! પછી પૂછ્યું, ‘હવે બતાવો! આવા અવળા-સવળા જવાબ પાછળ કયું રહસ્ય છે?’

બસ્તમી બોલ્યા, ‘ચાર વર્ષ પહેલાં મને પરમતત્ત્વનું નૂર દેખાયું છે! જાહેર છે કે તે પહેલાં તો હું મૃત જ હતો, તેથી મારું ખરું જીવન જ ચાર વર્ષનું ગણાય, તેથી મારી ઉંમર મેં ચાર વર્ષ લખાવી. જેમ કે મીણનો ગહો તો ઘણા વખતથી લઈને રાખ્યો હોય, પણ તેના પરની જ્યોતિ સળગે પછી જ તેને મીણબત્તી કહેવાય.

જોલનુનને પૂછ્યું, તો તે બોલ્યા, ‘મને ત્રણ વર્ષ પહેલાં પરમતત્ત્વનું નૂર દેખાયું, ત્યાં સુધી હું જીવતો હતો, પણ પછી તે નૂરમાં ફના થઈ ગયો! મારું જીવન ત્યાં પૂર્ણ થઈ ગયું. હવે જીવે છે, તે તો ફક્ત તે જ જીવે છે! જેમ કે કોલસો પડેલો હોય, તેના પર આગ લાગે, તો તે અંગારો થઈ જાય! પછી તેને કોલસો ન કહી શકાય! મારું તેવું જ છે, તેથી મેં મારું આયુષ્ય, મૃત્યુ

થયા પછી ત્રણ વર્ષ એમ લખાવ્યું.

કાજીએ બંને સૂફીઓને જ્યાં જવું હતું ત્યાં સન્માનપૂર્વક પહોંચાડવાનો હુકમ કર્યો.

અનવર સૂફીએ કહ્યું કે 'નૂરનાં દર્શન પછી શું થાય, તે નૂરનાં દર્શન જેવું જ અકથ્ય છે!'

રાજદરબારમાં સૂફી

ઈરાનમાં અબ્દુલ્લાહ ખફીફ પારસી નામે એક સૂફી રહેતા. તેમને મળવા માટે તેમના ખાનકાહ પર બે સૂફીઓ આવ્યા. પરંતુ તે સમયે અબ્દુલ્લાહ ખાનકાહમાં નહોતા. બંને આગંતુક સૂફીઓએ તેના શિષ્યને પૂછ્યું તો શિષ્યે કહ્યું, 'તેઓ બાદશાહને મળવા ગયા છે.'

બંને સૂફીઓને આશ્ચર્ય થયું. તેઓ અંદરોઅંદર વાતચીત કરવા લાગ્યા, 'ભાઈ! સંતો, સૂફી, ઓલિયા, વગેરેને રાજા પાસે શું જવાનું હોય? તેમણે તો પોતાની મસ્તીમાં જ જીવવું જોઈએ.' આ બંને સૂફીનો અબ્દુલ્લાહ માટેનો જે ઊંચો અભિપ્રાય હતો તે થોડો ઢીલો થઈ ગયો. બંને સૂફીઓની અબ્દુલ્લાહને મળવા માટેની ઈચ્છા ઊતરી ગઈ! તેમણે વિચાર્યું, 'ચાલો, શહેરમાં થોડું ફરી, પરત ચાલ્યા જઈએ!'

આમ વિચારી બંને સૂફીઓ શહેરમાં ફરવા લાગ્યા. ફરતાં-ફરતાં એક સૂફીને વિચાર આવ્યો, 'મોરાક્કા એટલે કે ઝભ્ભામાં જે ગજવું છે, તે કાણું છે, તેથી વિચાર્યું કે પાસેના દરજીની દુકાને જઈ, તેને સંઘાવી લઈએ.' આવો વિચાર કરી બંને દરજી પાસે પહોંચ્યા. દરજીએ મજાક કરી, 'તમે તો સૂફી છો! તમારા કાણા ગજવામાંથી હજારો દિરહામ પડી ગયા હશે! કઈ તરફથી આવો છો, તે કહો! હું તે તરફ જઈ અને તે દિરહામ વીણતો આવું!'

સામે સૂફી એ જવાબ આપ્યો, 'હા ભાઈ! જિંદગીના ચાલીસ વર્ષ આ કાણામાંથી સરકી ગયાં છે અને કઈ દિશામાંથી આવું છું તે તો હું પણ ભૂલી ગયો છું! ભલા માણસ, મારું ગજવું સાંધી આપ!' કામમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે દરજીએ તેની કાતર શોધી, પરંતુ દુકાનમાં કાતર ક્યાંય મળી નહીં.

તો દરજીને શંકા ગઈ કે આ બંને સૂફી નકલી છે, ચોર છે! તેમણે મારી કાતર ચોરી લીધી છે! તે બંનેને પકડી લીધા! આજુબાજુના બીજા દુકાનદારોની મદદથી તેમને બાંધી અને

શહેર કાજ પાસે લઈ ગયા. બંને સૂફી તો નિર્દોષ હતા, પરંતુ શંકાશીલ દરજીએ તેના પર સંગીન ફરિયાદ કરી. દરબારમાં બાદશાહ પાસે રજૂ કર્યા.

બાદશાહે સૂફીની વાત સાંભળી, દરજીની ફરિયાદ સાંભળી, ચુકાદો આપતાં કહ્યું ‘સાચા સૂફીને ઝભ્ભો કાણો હોય કે ન હોય, તેની કોઈ ચિંતા હોઈ શકે નહીં! તેની પાસે રહેલા ગજવા માટે તે ચિંતિત કે આટલી પરવાવાળો હોઈ ન શકે, તેથી દરજીની શંકા સાચી છે! આ બંને સૂફી નક્કી હોય તેવું લાગે છે! તેમણે કાતરની ચોરી કરી છે! તેથી તે બંનેનાં કાંડાં કાપી નાખવામાં આવે!’

સૂફી રડવા લાગ્યા, કરગરવા લાગ્યા, પરંતુ ચુકાદો આપ્યા પછી બાદશાહ તેમાંથી પીછેહટ કરવા માગતો નહોતો. બાદશાહનું દિલ જરા પણ પીગળ્યું નહીં.

બરાબર તે જ સમયે બાદશાહ પાસે અબ્દુલ્લાહ બેઠા હતા. તેમણે આ આખી ઘટના જોઈ. ફરિયાદ અને ચુકાદા સુધીની બધી જ બાબતો નિહાળી. તેમણે બાદશાહને કહ્યું, ‘થોભો! આ બંને સૂફીઓ સાચા છે. તેમણે કાતરની ચોરી કરી હોય તેવું લાગતું નથી.’

બાદશાહે અબ્દુલ્લાહ સામે જોયું. અબ્દુલ્લાહ બોલ્યા, ‘શંકાનું કાણું પહેલા તો શ્રદ્ધામાં અને મનમાં પડે છે, પછી કપડા કે ગજવામાં પડે છે, કપડું કે ગજવું તો ફક્ત મનને અનુસરે છે. આ બંને સૂફીઓ થોડા સમય માટે શંકાશીલ થયા, ભ્રમિત થયા, તેનું આ ફળ ભોગવે છે!’

અબ્દુલ્લાહના કહેવાથી બાદશાહે બંને સૂફીઓને છોડી દીધા. બંને સૂફીઓએ અબ્દુલ્લાહનો આભાર માન્યો, ત્યારે અબ્દુલ્લાહ બોલ્યા, ‘હવે તમને સમજાયું કે હું રાજદરબારમાં કેમ બેઠો છું? આ ઘટના બનવાની જ હતી! તેથી હું અહીં બેઠો હતો. રાજાની આજુબાજુ સૂફી, સંત, ઓલિયા બેઠા હોય તે કંઈ માગવા માટે, બેઠા હોતા નથી, પરંતુ કોઈ નિર્દોષનો જાનમાલ ન જાય, તે જોવા માટે બેઠા હોય છે!’

કાળાં કપડાં

વિખ્યાત સૂફી અબુ અલી દક્કાકના છિલ્લા પર સાંજે છ સૂફીઓ આવ્યા. તેમણે તેના મુર્શિદનો સીલબંધ પત્ર તેમને આપ્યો.

આ સૂફીઓની વિચિત્રતા તે હતી કે તેઓ સંપૂર્ણ કાળાં કપડાં પહેરી અને આવ્યા હતા. અબુ અલીએ તેમને આ કાળાં કપડાં પહેરવાનું કારણ પૂછ્યું, ‘સામાન્ય રીતે, આપણે કોઈ શોક મનાવવા કે વિલાપ માટે કાળાં વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ, તમે શા માટે આ કાળાં વસ્ત્રો પહેર્યા છે?’

એક સૂફી એ કહ્યું, ‘અમારા ગુરુએ હમાણાં દીક્ષા આપી અને કહ્યું કે તમારી અંદર અહંકાર અને ક્રોધ નામના બે શત્રુ રહેલા હતા. તેને સૂફી તરીકે તમારે મારી નાખવાના હતા. હું એમ માનું છું કે તમે છએ વ્યક્તિઓએ તે શત્રુઓને હણી નાખ્યા છે! તેથી તેનો શોક મનાવવા અને તેને હણી નાખ્યા છે, તે કાયમી યાદ રહે, તે માટે કાળા વિભાસમાં જ રહેજો. આ આજ્ઞાના પાલન માટે, તે પછી અમે છએ સૂફીઓ કાળાં વસ્ત્રોમાં જ ફરીએ છીએ!’

અબુએ તે વાત શાંતિથી સાંભળી, પછી ઓચિંતા એકદમ ઊકળી ઊઠ્યા, ‘ભાગો, નકામા માણસો છો તમે! લ્યાનત છે તમને! સૂફીઓનાં નામ ઉપર તમે બદ્દો છો! ભાગો, બહાર ફળિયામાં બેસો! એક કલાક પછી બોલાવું છું!’

કાળા વસ્ત્રધારી છ સૂફીઓ ડઘાઈ ગયા! તે તો છિલ્લાની બહાર ફળિયામાં ચાલ્યા ગયા! અબુના ક્રોધનું કંઈ કારણ સમજાયું નહીં. એક કલાક પછી ફરી તેને બોલાવ્યા. પૂછ્યું, ‘ક્રોધ અને અહંકાર તો દુશ્મન છે! દુશ્મનના મરણ પર કાળાં વસ્ત્રો?’

એક સૂફી વિચાકત બોલ્યો, ‘હજૂર, મારા મુર્શિદ કહે છે

કે ક્રોધ આપણામાં રહેલ અંશ છે, તેના વિસર્જન માટે કરેલ હિંસાની તોબાના પ્રતીક રૂપે આ વસ્ત્રો ધારણ કરો! હિંસા ક્યારેય આદત બનવી ન જોઈએ.’

સૂફી વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જ ફરી અબુ ઊકળી ઊઠ્યા, ‘અરે! સૂફીમતની ઘોરખોદનારાઓ! ભાગો, અહીંથી! તમે કશું જ પામ્યા નથી, ભાગો, બહાર! એક કલાક પછી ફરીથી બોલાવું છું!’

ફરીથી સૂફીઓ બહાર ચાલ્યા ગયા. આ રીતે ચૌદ વખત બન્યું. રાત્રી પસાર થઈ ગઈ. સવારે ફઝરની નમાજ પછી અબુએ સૂફીઓને બોલાવ્યા તો ફક્ત એક જ સૂફી લિયાકત આવ્યો.

અબુએ પૂછ્યું, ‘બીજા ક્યાં ગયા?’

લિયાકતે કહ્યું, ‘હજૂર! તે તો ચાલ્યા ગયા!’

અબુએ કહ્યું, ‘કેમ?’

લિયાકતે કહ્યું, ‘આપના ક્રોધ અને તિરસ્કારને લીધે તેમને લાગ્યું કે અહીં આપણું અપમાન થાય છે!’

અબુએ કહ્યું, ‘તને એવું ન થયું?’

લિયાકતે કહ્યું, ‘જુદું નહીં બોલું, તેમની સાથે ચર્ચા કરતાં તેવું લાગ્યું હતું, પરંતુ મેં મારાં લૂગડાં તરફ જોયું કે મારું માન, અપમાન, ક્રોધ, અહંકાર તો મરી ગયાં છે! આ મરેલી વસ્તુ માટે આપ જેવા મહાન જીવંત મુર્શિદની, વ્યક્તિની સામે મોરચો માંડવો તે મૂર્ખાઈ છે, તેથી બેસી રહ્યો!’

અબુએ સત્તર કલાક પછી લિયાકતને ખાનકાહનું પાણી આપ્યું, પાણી શું, અમૃત આપ્યું! અને કહ્યું ‘છ પૈકી ફક્ત તું જ આ વસ્ત્ર પહેરવાનો અધિકારી છે! બીજા કોઈ નહીં! તારા ગુરુની ચિઠ્ઠીમાં તમારી કસોટી કરવાનું લખ્યું હતું. તેથી હું વળતી ચિઠ્ઠીમાં લખી આપું છું કે લિયાકત એક જ કાળા વસ્ત્ર પહેરવાનો અધિકારી છે! અન્ય પાંચ નહીં, તે ચિઠ્ઠી ગુરુને આપજે.’ એમ કહી આશીર્વાદ આપ્યા.

પાડાની માંદગી

સૂફી અબુ બેકર વાસ્તી જ્વનિદના શિષ્ય હતા. તેમનો ખાનકાહ ગામથી દૂર હતો. છેલ્લાં ચાર-પાંચ અઠવાડિયાંથી ખાનકાહમાં પાણીની કિલ્લત પડી હતી. જોકે મુરીદો કોઈ પણ રીતે પાણી તો પહોંચાડતા હતા, પરંતુ જિગર ભિસ્તી આવતો બંધ કેમ થઈ ગયો તે અબુ માટે રહસ્ય હતું. તેથી તે જિગરના ઘરે જવાનું વિચારતા હતા.

આ વિચારને અમલમાં મૂકે તે પહેલાં તો ખુદ જિગર તેમના છિલા પર આવી ગયો. સાથે પાણી, પખાલ કે પાડો કશું નહોતું! તેથી સૂફી અબુને વધુ આશ્ચર્ય થયું તેણે પૂછ્યું, ‘ભાઈ, જિગર! કેમ પાણી આપવા નથી આવતો? શું દિરહામ ઓછા પડે છે?’

જિગરે કહ્યું, ‘સૂફી, આપની સાથે ક્યાં દિરહામનો વ્યવહાર છે, પણ ચાર અઠવાડિયાં પહેલાં મારા બે પાડા કે જે સગા ભાઈઓ હતા તેમના નામ દીવાન અને સુજાન, એમાંથી દીવાન મૃત્યુ પામ્યો, સ્વાભાવિક છે કે એક પાડા પર પખાલ નાખી, બધે પાણી પહોંચાડવામાં બમણો સમય થતો. પણ પછી તો બીજો પાડો પણ કોઈ અગમ્ય બીમારીને લીધે ખૂબ જ ધીમો ચાલવા લાગ્યો. પશુહકીમને બતાવ્યું પણ કોઈ બીમારી પકડાતી નથી. આજે સવા મહિનાથી હું પરેશાન થઈ ગયો છું, આપ જેવા મારા જળગ્રાહકોને પણ પરેશાની થઈ રહી છે.’

થોડો વિરામ લઈ અને જિગર બોલ્યો, ‘મને આપણા મુરીદ ફાડકે ગઈ કાલે સલાહ આપી કે તું મુર્શિદને તારી વાત રજૂ કર, તે પ્રશ્નને ઉકેલી દેશે.’

અબુએ વિચાર્યું, ‘સૂફી માટે તો સૌ જીવ સમાન! પછી ભલેને પુરુષ હોય કે પાડો! આપણે તો પ્રશ્નના પાતાળ સુધી પહોંચવાનું હોય.’

અબુએ જિગરને કહ્યું, ‘મને તારા ઘરે લઈ જા.’

બંને જિગરના ઘેર ગયા. સૂફીએ પાડાનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું, તેના બાંધવાની જગ્યા જોઈ.

સૂફીએ જિગરને પૂછ્યું, ‘આ પખાલ નવી લાગે છે, શું હમણાં જ બદલાવી છે?’

જિગર બોલ્યો, ‘હા, સૂફી! આ તાજેતરમાં જ મૃત્યુ પામેલા મારા પાડા દીવાનની ખાલ છે, જૂની પખાલ પૈકી એક સાવ જરી ગઈ હતી, તેથી તેની અવેજીમાં આ નવી ખાલમાંથી પખાલ બનાવવાનું મોચીને કહ્યું હતું, બસ છેલ્લાં ચાર અઠવાડિયાંથી આ પખાલ લગાવી અને પાણીના ફેરા કરું છું.’

સૂફી અબુએ પૂરી વાત સાંભળી લીધી. પછી પાડાની બાજુમાં જઈ તેના પર હાથ મૂકી પાડાના કાનમાં કંઈક કહ્યું અને જિગર તરફ ફરી અને બોલ્યા, ‘કદાચ કાલથી તારો પાડો પાણીના ફેરા કરતો થઈ જશે.’

બીજે દિવસે સાંજે જિગર સૂફી પાસે આવ્યો અને કહ્યું, ‘પાડાનું ચાલવાનું તો વધુ ઘટી ગયું છે, આજે વધુ નબળો દેખાય છે, ઝાડ નીચે જ બેસી રહે છે!’

સૂફી એ જ સમયે તેની સાથે જાય છે, પાડાની ચોતરફ ફરે છે અને જિગરને કહે છે, ‘તું જૂની પખાલ નાખીને પાણીના ફેરા કર! કાલથી તે જરૂર બરાબર ચાલશે!’

બીજે દિવસે પાડો પાણીની જૂની પખાલ સાથે રાબેતા મુજબ ફેરા કરવા લાગ્યો.

રહેમત નામના મુરીદે સૂફીને આ ઘટનાનું રહસ્ય પૂછ્યું, સૂફી બોલ્યા, ‘પહેલે દિવસે મેં પાડાને કાનમાં કહ્યું તે માત્ર પખાલ છે, તારો ભાઈ દીવાન નથી, તે મરી ગયેલું ચામડું છે, તેનો શોક કરવો વ્યર્થ છે.’

આગળ બોલ્યા, ‘બીજે દિવસે હું પાડા પાસે ગયો તો તેણે

મારી આંખોમાં આંખો મિલાવી મને પૂછ્યું કે શું તું તારા ભાઈને ભૂલી શકે? કે જે ભાઈએ તને ખભે ઊંચકીને રમાડ્યો હોય? શું તેની લાશ ખભા પર લઈ અને રોજ તારે ફરવાનું હોય તો તું સમતા રાખી શકે?’

સૂઝી બોલ્યા, ‘તેથી મેં શોક ન કરવાની આપેલી સલાહ પરત લઈ લીધી. તેના બદલે દીવાનની ખાલમાંથી બનેલી પખાલને હટાવી લેવાની સલાહ આપી. પોતાની નજર સામેથી અને પીઠ પરથી તે પખાલ હટી જતા પાડાનો શોક ઘટ્યો, તેમાં શક્તિનો સંચાર થયો. ભાઈ રહેમત! સંવેદના એ કંઈ ફક્ત મનુષ્ય જાતનો જ ઈજારો નથી! અરે ક્યારેક તો મનુષ્યો પણ પશુથી વધુ સંવેદનહીન હોય છે.’

પખાલ અને કાંકરા

સૂફી મોહમ્મદ અલી હકીમ તરમોજીનો ખાનકાહ એક શેરીના છેડે હતો. આજે તેમની પાસે તેમનો મુરીદ ઇમરોજ આવ્યો હતો. ઇમરોજ ઉગ્ર સ્વભાવનો બેદુઈન જાતિનો લડાયક અરબ હતો. પોતાનાથી વિપરીત અભિપ્રાય ધરાવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિની વાતને સ્વીકારવા તો ઠીક, સાંભળવા પણ તે તૈયાર ન થતો. ઇમરોજના પિતાની આ કુટેવ દૂર કરવાની વિનંતીને લીધે સૂફી તેને શિખામણ આપવા તૈયાર થયા હતા.

અલીએ કહ્યું, ‘ઇમરોજ, હનીફ મિસ્તી પાણી લઈને આવ્યો છે, ચાલ, થોડું ભરી લઈએ!’

બંને છિલ્લાના ઝાંપા પાસે ગયા. પાડા ઉપર પખાલ સાથે હનીફ મિસ્તી ઊભો હતો. શેરીનું છેલ્લું મકાન હતું, તેથી પખાલ પણ ખાલી થવા પર જ હતી. મોટું તપેલું મૂક્યું. હનીફે દરરોજના કમની જેમ તેમાં પાણીની પખાલ ઊંધી વાળી. બધું જ પાણી તપેલામાં વેગથી એકઠું થવા લાગ્યું. પખાલના પાછલા બે છેડા પકડીને હનીફે પખાલને ઊંચી કરી. પખાલમાં રહેલું બધું પાણી તપેલામાં નીતરી ગયું, પરંતુ સાથોસાથ પંદર-વીસ જેટલા કાંકરા પણ અવાજ કરતા તપેલામાં પડ્યા.

ઉગ્ર સ્વભાવ ધરાવતો ઇમરોજ આ રીતે પથ્થરને નીકળતા જોઈ ગુસ્સાને ખાળી ન શક્યા તે ઊંચા અવાજે તાડૂક્યો, ‘નાલાયક! મિસ્તી! પાડાની સાથે રહીને પાડા જેવો જ થઈ ગયો છે! આવા પવિત્ર સૂફીના પીવાના પાણીમાં પથ્થર આવે! કમ-સે-કમ અહીં તો શુદ્ધ પાણી આપ!’

મિસ્તી હનીફ તો તપેલાના પાણીમાં હાથ નાખી, શાંતિથી કાંકરાને કાઢવાનો વ્યાયામ કરતો રહ્યો. તેણે કશો જવાબ આપ્યા વિના પોતાનું કાંકરા શોધવાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું!

ઇમરોઝ વધુ ગુસ્સે થયો, ‘મૂર્ખ! હવે કાંકરા શું કાઢે છે? આ તારું પાણી જ ન ચાલે! શું તને સૂફી પૈસા નથી આપતા?’

બધા કાંકરા વીણી લીધા પછી, ઇમરોઝના ગુસ્સાથી ત્રસ્ત હનીફ, લાચાર નજરે મૂંગો ઊભો રહી, સૂફી સામે જોતો રહ્યો.

સૂફી હકીમ બોલ્યા, ‘ભાઈ ઇમરોઝ! ગુસ્સે ન થાઓ! આ તો દરરોજનો ઉપક્રમ છે, દરરોજ કાંકરા નીકળે છે, દરરોજ તે હાથ નાખી, અને કાંકરા કાઢે છે! તે ઉપરાંત, જુઓ, હવે તે કાંકરા પાછા પખાલમાં નાખશે!’

આ વાત સાંભળી ઇમરોઝ રાતોપીળો થઈ ગયો. તે બોલ્યો, ‘સૂફી! તમે આવા લોકોને શા માટે પ્રોત્સાહન આપો છો? જુઓ, કેવી નફ઼ટાઈથી કાંકરા ભેગા કરી, આપણી સામે જ પાછા પખાલમાં નાખે છે!’

સૂફી હસવા લાગ્યા, ‘અહીં આવ ઇમરોઝ! તને વાત સમજાવું!’

સૂફીનું હાસ્ય જોઈ, થોડો ઠંડો થયેલો ઇમરોઝ ભિસ્તીને ભાંડવાનું છોડી, પાણી ભરેલું તપેલું ઉપાડી, ઠેકાણે મૂકી અને સૂફી પાસે આવ્યો.

સૂફી બોલ્યા, ‘આ શહેરમાં આપણો છિલ્લો છેડા પર છે, અહીં પહોંચે ત્યારે તેની પખાલમાં લગભગ પાણી તળિયે પહોંચી ગયું હોય. તેથી તે મારા તપેલામાં પૂરેપૂરું પાણી ઠાલવી દે છે તે તે જોયું હશે. એક દિવસ આ પથ્થર મેં જોયા ત્યારે મેં હનીફને તેનું રહસ્ય પૂછ્યું.’

સૂફી આગળ બોલ્યા, ‘હનીફે આ રહસ્ય જણાવતાં કહ્યું હતું કે સૂફી, આ પખાલ મોઢેથી સાંકડી હોય છે તેના તળિયે સતત પાણી ભરાવાના લીધે શેવાળ બાઝતો હોય છે, પાણીનો કાંપ, માટી વગેરે જામતા હોય છે, સાંકડા મોઢાને લીધે તેમાં હાથ નાખી, પખાલનું તળિયું સાફ કરી શકાતું નથી! તેથી દજલા નદીમાંથી જ કરકરા પથ્થર શોધી અને પખાલમાં નાખવામાં આવે તો જેમ-જેમ પાડો ચાલતો રહે, તેમ-તેમ તેના ડગલે-પગલે

પથ્થર પખાલના તળિયે હલીચલી, પાણીમાં રહેલ ડોળ, શેવાળને ઉખેડી નાખે અને ઝામવા પણ ન દે! તમારું ઘર આ શેરીના છેડા પર છેલ્લું છે, તેથી ત્યાં પખાલ ખાલી થતી વખતે પથ્થર નીકળે છે. બીજે ક્યાંય આ પથ્થરો નીકળતા નથી.’

સૂફી બોલ્યા મેં હનીફને પૂછ્યું હતું, ‘તમે આ પથ્થરને બદલો કે નહીં?’

હનીફ ભિસ્તીએ જવાબ આપ્યો, ‘અમુક સમયે આ કરકરા પથ્થરો સાવ લિસ્સા થઈ જાય, ત્યારે તે લિસ્સા થયેલા પથ્થરો, મારી પુત્રી અમીનાને પાંચિકા રમવા માટે આપી દઉં અને હું ત્યાં દજલામાંથી નવા કરકરા પથ્થર લઈ લઉં.’

સીધું જ ઈમરોઝને સંબોધી અને સૂફી બોલ્યા, ‘જે રીતે પખાલમાં કરકરા પથ્થર નાખીને તેને ડોળ અને મેલ ન જામવા દઈ, તેને સાફ રાખીએ છીએ તેવું જ આપણે મનને પાક અને સાફ રાખવા માટે અન્યના કરકરા હોય તેવા વિચાર અહીં પ્રવેશવા દેવા જોઈએ. તેવા ખાંચેદાર વિચાર જ મનને સુધારે, સાફ રાખે, તેમની સામે ગુસ્સે થોડું થવાનું હોય? તેનો તો સદા સ્વીકાર કરવો જોઈએ.’

આગળ બોલ્યા, ‘બાકી લિસ્સા-લિસ્સા, અનુકૂળ, હાજી હા, કરનાર વિચાર તો અમીનાના પાંચિકાની જેમ સમય પસાર કરવા માટેની રમતના માત્ર કૂકા બની જાય. આજુબાજુના માણસોના વિચાર તેવા લાગે ત્યારે તે ઠામઠેકાણાં જ સમૂળગાં બદલી નાખવા જોઈએ, જેથી નવા વિચાર અને નવું ચેતન આવે!’

તે પછી ઈમરોઝના મનની પખાલમાં વિરુદ્ધ મતના કરકરા પથ્થર તરફ સ્વીકાર ભાવ જાગ્યો.

વેચાણ થયેલ સફેદ ઊંટ

અહમદ હવારી સૂફીમતને સમજવા માટે જગતભરના પ્રચલિત બધા ધર્મના ઊંડા અભ્યાસી જરૂર બન્યા હતા, પરંતુ તેમની એ ખાસિયત હતી કે તેમની વાતોમાં જ્ઞાનના ગઠોડા ન આવતા. તે કહેતા, ‘ગમે તેટલો કૂચો કરો, કચડો પરંતુ શરબતમાં એક પણ છોતરું, ફોતરું કે તણખલું ન આવવા દે તે જ ગરણું સારું.’

તેના મુરીદ કામિલ સાથે દેહ-ઇન્દ્રિયોને કઈ રીતે કાબૂમાં રાખવી? તે પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે એક જાતઅનુભવની વાત કહી.

સૂફી અહમદ બોલ્યા, ‘ખાઉઝામાં દાઉદ નામે બેદુઇન હતા. તેની પાસે સેંકડો ઊંટ હતા. દાઉદ ઊંટને બચ્ચાની જેમ પ્યાર કરતા. જાતે જ ચરાવવા લઈ જતા. દજલામાં પાણી પીવા માટે પણ તે ખુદ લઈ જતા.

એક વખતે હું તેના ઊંટવાડામાં બેઠો હતો, ત્યારે તેનો એક મિત્ર ઇરફાન નદીના ઉપરવાસના હેતી ગામમાંથી તેને મળવા આવ્યો. અમે બધા કાવો પીતા બેઠા હતા, ત્યાં ઇરફાને કહ્યું કે દાઉદ, તારી પાસે એક સફેદ ઊંટ છે, તે મારે વેચાતું જોઈએ છે, તું તેની શું કિંમત લઈશ?

સૂફી આગળ બોલ્યા, ‘બંને મિત્રોએ થોડી રકઝક કરી, પછી તે ઊંટની કિંમત 500 દિરહામ નક્કી થઈ. તેમાં અઢીસો અત્યારે અને અઢીસો આગામી રમજાન ઈદ પર આપવા તેવું નક્કી થયું. દાઉદે ઇરફાનને કહ્યું કે કાલે સવારે નીકળજો. આજની રાત રોકાઈ જાઓ. મને પણ કહ્યું કે તમે પણ આજે રોકાઈ જાઓ.’

રાત્રે અમે ખૂબ વાતો કરી પછી આરામ કરવા ગયા. સવારે મેં જોયું તો સફેદ ઊંટ ઇરફાનને સોંપવા માટે તૈયાર કરવામાં

આવ્યું હતું. પરંતુ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે અન્ય છ ઊંટ પણ સફરનો સાજ સજીને તૈયાર થયા હતા!

મેં દાઉદને પૂછ્યું, 'શું તમે રાત્રે ફરી બેઠા હતા? શું રાત્રે બીજા છ ઊંટનો સોદો થઈ ગયો છે?'

દાઉદ કહ્યું, 'ના રે! એક જ સફેદ ઊંટ આપવાનું છે.'

મેં પૂછ્યું, 'તો પછી બીજા છ ઊંટને સજી કરીને કેમ રાખ્યા છે?'

દાઉદ બોલ્યો, 'સૂફી, તે છ ઊંટ તો સફેદ ઊંટના વળાવિયા તરીકે સાથે મોકલવાના છે, તેને વળાવિયા ઊંટ કહેવાય, મારો પુત્ર સલમાન તેમની સાથે જવાનો છે. સૂફી, ટોળાંથી વિખૂટા પડેલા એકલા ઊંટનું કંદન તમે સાંભળ્યું છે? ઊંટ તો ખૂબ જ લાગણીશીલ પ્રાણી છે. જો તે પોઠથી વિખૂટું પડે તો તે એકલતાથી ઝૂરી-ઝૂરીને અડધું થઈ જાય. પોઠથી વિખૂટા પડેલ ઊંટનું રુદન ગમે તેવો કઠણ કાળજાનો માણસ પણ સાંભળી જાય તો પીગળી જાય તો આ ઊંટને અમે તો આંગળી કરાવીને ઉછેરેલ છે! અમને તો તેનું રુદન કેવું શોકજનક લાગે!'

અમે જ્યારે ઊંટ કોઈ અન્ય વ્યક્તિને વેચાણ કરીને આપીએ ત્યારે વેચાણ થયેલ ઊંટની નજીક અને આસપાસ ઊભાં રહેતાં હોય તેવાં પાંચ-છ વળાવિયા ઊંટ આ રીતે સાથે મોકલીએ છીએ.'

દાઉદ આગળ બોલ્યો, 'પછી બે-ત્રણ, બે-ત્રણ દિવસના અંતરે એક-એક ઊંટને પાછો લઈ આવતા જઈએ અને તેને સ્થાને નવી પોઠના ઊંટનો, આ વેચાણ થયેલા ઊંટ સાથે સહેવાસ કરાવતા જઈએ, પંદરમા દિવસે તો આ વેચાણ થયેલ ઊંટ, નવા ટોળામાં હળીભળી જાય.'

વાતનું સમાપન કરતાં સૂફી બોલ્યા, 'દાઉદની સાથે બેસીને જોયેલી આ ઘટનાએ મને નવો અર્થબોધ આપ્યો. આ આત્મારૂપી ઊંટ પરમાત્મા પાસેથી વિખૂટો પડીને આવ્યો છે, સાથે વળાવિયા

તરીકે પ્રભુએ આ કામ, ક્રોધ, આદિ છ અને પાંચ ઈન્દ્રિયો રૂપી તેમ અગિયાર ઊંટ મોકલ્યાં છે.

એ તો નિશ્ચિત છે કે એક પછી એક વળાવિયા સાથ ઊડતા જશે, પરંતુ અહીં ફરક તે છે કે આ મુખ્ય ઊંટે વળાવિયા ઊંટને વળાવીને જાતે પણ અંતે મૂળ પોઠમાં પરમાત્મા સાથે ભળી જવાની કળા શીખવાની છે! આ કળા કેળવવી તે જ તો સૂક્ષ્મત.

દજલાનો દીવડો

આત્મા અને પરમાત્માના એક હોવાની દૃઢ માન્યતા ધરાવતા સૂફી બસર હાફી સાથે મુરિદ કૌશિક દલીલ કરતો હતો, ‘નહીં, તે બંને ભિન્ન છે, તે એક નથી.’ બસર હાફી આ નાદાન મુરિદને અનેક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવતા હતા, પરંતુ તે નવા-નવા કુતર્ક દોડાવી સહમત થતો ન હતો.

વાતનો પ્રવાહ ચાલતો હતો ત્યાં મુર્શિદ બસર હાફીએ તેના અન્ય મુરિદ મહેબૂબને કહ્યું, ‘મને યાદ આવ્યું દજલાના સામે કાંઠે યાસીનના ઘરેથી એક મશાલ લઈ આવજો, તે જલાવીને જ લાવવાની છે. તેથી મને ખબર પડે કે તમે કેટલે પહોંચ્યા છો? ભલે અડધે રસ્તે પહોંચો પણ તે બુઝાવી નાખો તો ચાલશે. અમે આ કાંઠા પર તૌસીફ સાથે વાતો કરતા બેઠા છીએ, યાસીનને મારી દુઆ કહેજો.’

મહેબૂબ તો ગુરુની આજ્ઞા મુજબ હોડીમાં બેસી દજલાના સામે કાંઠે જવા નીકળ્યો. અહીં તૌસીફનો વિતંડાવાદ તો સતત ચાલુ જ હતો.

રાત્રીનો સમય હોય દજલાના જળમાં એક પણ હોડી હતી નહીં. પૂરો અંધકાર હતો. થોડો સમય થયો ત્યાં જ સામે છેડેથી એક નાવ આવતી દેખાણી. મુર્શિદ સૂફી બસર બોલ્યા, ‘ચાલો, મહેબૂબ મશાલ લઈને નીકળી ગયો છે.’

તર્કને જ પ્રાધાન્ય આપનાર તૌસીફ બોલ્યો, ‘ના, મુર્શિદ! તે આપણા મહેબૂબની હોડી નથી!’

મુર્શિદે પૂછ્યું, ‘તૌસીફ, તું દઢતાથી કેમ કહી શકે કે તે મહેબૂબની હોડી નથી?’

તૌસીફ બોલ્યા, ‘મુર્શિદ આ નૌકામાં બે મશાલ છે, તમે તો એક જ મશાલ લાવવાનું કહ્યું હતું ને?’

સૂફી બસર બોલ્યા, ‘વાહ, તૌસીફ, તારા તર્કમાં વજૂદ તો છે જ!’ તૌસીફ ખુશ થઈ ગયો તેણે ફરી આત્મા ને પરમાત્મા પર કુતર્કની વાતો આગળ વધારી.

બસર તેની વાત કાનથી સાંભળી રહ્યા હતા, પરંતુ તેમની આંખ તો સતત દજલાનાં નીર પર હતી અને પેલી જ્યોતિ પર જોઈ રહ્યા હતા!

થોડો સમય પસાર થયો તૌસીફના સતત ચાલતા વાકપ્રહારને રોકી મુશ્ફિદ કહ્યું, ‘તૌસીફ, જો તો બેટા! પેલી બે જ્યોતવાળી હોડીની બંને જ્યોત બુઝાઈ હોય એવું લાગે છે, હું તો બુદ્ધો થયો તેથી મને સ્પષ્ટ દેખાતું નથી.’

તૌસીફે કહ્યું, ‘હા, મુશ્ફિદ, તે હોડીના બંને દીવડા તો બુઝાઈ ગયા છે, પરંતુ હજુ સુધી મહેબૂબ નાવ લઈને કેમ નીકળ્યો નહીં?’

બસર બોલ્યા, ‘શું હમણાં જે દીવા બુઝાઈ ગયા તે નાવ મહેબૂબને લઈને નહીં આવતી હોય?’

તૌસીફ બોલ્યો, ‘ના, મુશ્ફિદ! આપે એક દીવો લાવવાનું કહ્યું હતું, અને અડધા રસ્તે ઈચ્છા પડે તો તે દીવો બુઝાવવાનું પણ કહ્યું હતું, પરંતુ અહીં તો બે દીવા હતા અને હવે બંને બુઝાઈ ગયા છે.’

સૂફી બોલ્યા, ‘તારી વાત તો સાચી લાગે છે.’

પરંતુ બંનેના આશ્ચર્ય વચ્ચે મહેબૂબ સાવ પાસે આવી ગયા તેમને જોઈ સૂફીએ પૂછ્યું, ‘મહેબૂબ! કઈ રીતે આવ્યા?’

મહેબૂબ બોલ્યો, ‘હોડીથી તો આવ્યો! સફર શરૂ કરતાં પહેલાં મશાલ જલાવી તમને સંદેશ તો પાઠવ્યો હતો!’

સૂફી બસર કશું જવાબ આપે તે પહેલાં તૌસીફ બોલ્યો, ‘મહેબૂબ! અમે એક મશાલવાળી એક પણ હોડીને દજલામાં જોઈ નથી, બલ્કે આખી દજલાની અંદર માત્ર એક જ બે

દીવડાવાળી હોડી સિવાય એક પણ હોડી હતી નહીં!

મહેબૂબ અકડાઈને બોલ્યો, ‘અરે ભાઈ, મેં મશાલ જલાવી હતી, અડધે રસ્તે બુઝાવી હતી અને હોડીને આ કાંઠે લાંગરીને તમારી પાસે આવી પણ ગયો છું, તે તો જુઓ!’

હવે સૂફી બસર બોલ્યા, ‘ભાઈ તૌસીફને તે નહીં સમજાય, હું તો તારી હોડી નીકળી ત્યારથી જ સમજી ગયો હતો કે મહેબૂબ નીકળી ગયો છે. પરંતુ આ તૌસીફ તો બે દીવાની તકરારમાં જ ઉલઝાયેલો છે, કશુંય ચિંતન કરવાના બદલે ફક્ત દીવાની સંખ્યા ગણવામાં જ વ્યસ્ત થયેલો છે!’

‘હું તેને કેમ સમજાવું કે દીવો તો એક જ છે, જે બીજું દેખાય છે તે તો દજલાના જળમાં પડતું તેનું પ્રતિબિંબ છે! અફસોસ કે જ્યારે દીવો દેખાયો ત્યારે પણ ન સમજાયું અને દીવો બુઝાયો ત્યારે પણ ન સમજાયું! દીવો જો ઠરી જાય તો પ્રતિબિંબ એકલું થોડું દશ્યમાન રહે?’

‘જેને હોડીના દીવાનો ખેલ ન સમજાય, તે નાદાનને આત્માના અને પરમાત્માના એકત્વની સમજ તો ક્યાંથી પડે! ભાઈ તૌસીફ! મહેબૂબ તો એક જ મશાલ લઈને આવે છે, આપણે મૂર્ખતાથી તેને બે માની લઈએ છીએ! દજલાનાં જળમાં ચળકતા પરમ તત્ત્વના તે પ્રતિબિંબ જેવા દીવડા એટલે આપણે!’

શાહમૃગ અને તેતરની મૈત્રી

સૂફી શમનુન મોહેબને તેમના મુરીદ તાજીકે પૂછ્યું, ‘તો પછી સૃષ્ટિના સર્જન સમયે શેતાનને ઈશ્વરે પેદા જ શા માટે કર્યો?’

શમનુને હસીને કહ્યું, ‘હું તને એક વાર્તા કહું, સાંભળ, રણમાં એક શાહમૃગ અને તેતર રહેતાં હતાં. તેમની વચ્ચે અતૂટ મૈત્રી હતી. તેતર નાની-નાની ઝાડીમાંથી કંઈક શોધી અને ગુજારો કરતું હતું. જ્યારે શાહમૃગ તો વિશાળ પંખી, તે તો આખા રણમાં ગમે ત્યાં હરીફરીને પોતાનું રાજવી ભોજન મેળવી લેતું. આ ભેદ છતાં પણ તેમની વચ્ચે અતૂટ મૈત્રી હતી.’

‘આ તે જમાનાની વાત છે કે જ્યારે શાહમૃગને પણ ઊડતાં આવડતું, પણ તે છતાં તે હુડહુડ અને બુલબુલ સાથે સદાય દલીલ કરતું રહેતું કે ઊડવાની શું જરૂર છે? પાંખો તો સર્જનહારે શોભા માટે આપી છે, આપણે તેને હવામાં વીંઝી, તેનો ગેરઉપયોગ કરી ખોટો પરિશ્રમ કરીએ છીએ.’

‘શાહમૃગની તેતર સાથે મૈત્રી થવાનું કારણ પણ તે ઊડવાની આળસનો સમાન ગુણ જ હતો. તેતર પણ તેની વાતમાં હકારનો સૂર પુરાવી અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઊડવાનું ટાળતું.’

‘શાહમૃગની હુડહુડ અને બુલબુલ સાથેની દલીલથી વિશ્વની રચના કરવામાં મદદ કરનાર ફિરિશ્તાઓ ચિંતિત હતા. તેમણે વિચાર્યું કે આ રીતે જ બધાં પંખીઓ ઊડવાનું છોડી દઈ, દોડતાં થઈ જશે તો? આસમાન ખુલ્લું અને ખાલી થઈ જશે, તેનું કોઈ વજૂદ નહીં રહે. વૃક્ષોની ડાળો પર બેસીને આરામથી બોલતાં પંખીઓ, ઊડ્યા વિના ત્યાં સુધી કઈ રીતે પહોંચશે? તેઓ ઊંચી ડાળો પર માળો કઈ રીતે બાંધશે? તેથી તે ફિરસ્તોઓએ વિચાર્યું કે શાહમૃગ જેવા પંખીઓના વિચાર વધુ ન ફેલાય તે માટે કંઈક આયોજન કરવું પડશે.’